

ÉRTEKEZÉSEK

A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. (1867—1870.) I—XII. 6 kor. 40 fill. — **Második kötet.** (1871—1872.) I—X. 3 kor. 60 fill. — **Harmadik kötet.** (1873—1874.) I—X. 4 kor. — **Negyedik kötet.** (1874—1875.) I—VI. 6 kor. 40 fill. — **Ötödik kötet.** (1875—1876.) I—V. 7 kor. 10 fill. — **Hatodik kötet.** (1876—1877.) I—X. 6 kor. 10 fill. — **Hetedik kötet.** (1877—1878.) I—X. 6 kor. — **Nyolczadik kötet.** (1878—1880.) I—X. 6 kor.

Kilenczedik kötet. I. A tervezett négyes szövetség Ausztria-, Orosz-, Francia- s Spanyolország közt. 1787—1790. *Wertheimer Eddtől.* 1 kor. — II. A Limes Daciús első része. *Torma Károlytól.* 1 kor. 80 fill. — III. Jelentés a gyulafehérvári káptalan levéltárában tett kutatásokról. *Szilágyi Sándortól.* 20 fill. — IV. A kalendáriumokról. *Jakab Elektől.* 80 fill. — V. Az aquincumi amphithestrum északi fele. *Torma Károlytól.* 2 kor. — VI. A záni és ohati apátságok. *Balassy Ferencztől.* 60 fill. — VII. Nápolyi Péter, Egy diplomata a XVII. század elejéről. *Szilágyi Sándortól.* 20 fill. — VIII. A Renaissance kezdete és fejlődése, különös tekintettel hazánk műépítészeti emlékeire. *Myskowszky Victoról.* 80 fill. — IX. Marsigli élete és munkái. *Beliczay Jónástól.* 1 kor. 20 fill. — X. Az európai vasúti ügy fejleményei és eredményei a magyar magánjog szempontjából. *Wenzel Gusztávtól.* 1 kor. — XI. A paraszt vármegye. *Gyárfás Istvántól.* 60 fill. — XII. Adatok a helynevek történetéhez. *Majláth Bélától.* 40 fill.

Tizedik kötet. I. Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. *Szilágyi Sándortól.* 40 fill. — II. Az 1609-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól.* 60 fill. — III. Forgách Ádám és Báthory Sóna ékszereinek történetéből. *Majláth Bélától.* 40 fill. — IV. A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. *Wenzel Gusztávtól.* 80 fill. — V. A jászékunok nyelve és nemzetiisége. *Gyárfás Istvántól.* 1 kor. — VI. Mythologiai elemek a székely népköltészet- és népeletben. *Kozma Ferencztől.* 60 fill. — VII. A Hajdúk kibékítési kísérlete Ináncshon 1607-ben. *Majláth Bélától.* 40 fill. — VIII. A Petrarka Codex kán nyelve. *Gyárfás Istvántól.* 1 kor. 20 fill. — IX. I. Rákóczy György első összeköttetései a svédekkel. *Szilágyi Sándortól.* 20 fill. — X. Franciaország magyartartása II. József császárnak II. Frigyes porosz királlyal történt találkozásával szemben. *Wertheimer Eddtől.* 40 fill.

Tizenegyedik kötet. I. Masolino olasz képiro művei. *Iria Vaisz Ignác.* 20 fill. — II. Az 1681-ki soproni országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól.* 1 kor. — III. A magyar alkotmány felfüggesztése 1673-ban. *Dr. Károlyi Árpádtól.* 80 fill. — IV. Az 1683-ki táborozás történetéhez. *Thaly Kálmántól.* 60 fill. — V. Kritikai tanulmányok a Frangepán család történetéhez. *Wenzel Gusztávtól.* 80 fill. — VI. Bethlen Gábor fehérvári síremléke és alapítványai. *Szilágyi Sándortól.* Ára 20 fill. — VII. Egy állítólagos római

II. RAMSES,

AZ EXODUS FARAÓJA.

**

IRTA

MAHLER EDE

**

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1890. okt. 16-án tartott ülésén.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1900.

Azon korszakalkotó felfedezések között, melyeket jelen századunkban a régi Egyiptom földjén eszközöltek, egyike a legfontosabbaknak és jelentőségre nézve a legnagyobbaknak a *Flinders Petrie* által felfedezett emlékoszlop, mely *Merneptah* királynak győzedelmi énekét tartalmazza és a királynak uralkodása 5-ik évében a libyaiakon aratott diadalát énekli meg.

Azonban nem ezen ihlettől áthatott győzelmi hír, melyet a különben gyenge és nem épen szerencsés *Merneptah* király ad tudtul, adja meg a *Flinders Petrie*-féle leletnek a fontosságát. A libyaiaknak és szövetségeseiknek az 5-ik évről *epiphi* havában Egyiptomból történt kiűzetése, mely az egész himnusznak egyedüli tárgyát képezi, már előbb is ismert tény volt előttünk, mivel *Merneptah* ugyanazt a thébai nagy *Amon*-templom egyik déli előcsarnokának belső oldalfalára vésette. Új, meglepő és egyúttal korszakalkotó volt azonban azon körülmény, hogy a nemrég kiásott emlékoszlopon felsorolt népek között az *Izrael* név előfordul.

A biblia (*Mózes* II. könyvének XII. fejezete) beszél az izraelitáknak 430 éves tartózkodásáról Egyiptom földjén. Ezen szöveg a következő:

»*Izrael* fiainak tartózkodása Egyiptom földjén 430 évig tartott. Midőn a 430 év elmúlt, az Örökkévalónak seregei Egyiptomból kivonultak».

A híres egyiptológusnak, *Ed. Naville*-nek ásatásai és kutatásai *Gósen*-nek egész vidékét, azon területet tehát, melyen az izraeliták egyiptomi tartózkodásuk alatt laktak, földrajzilag megállapították. Ma már biztosan tudjuk, hogy hol feküdtek: *Pitum*, *Ramses*, *Succoth*, *Migdol* és *On* bibliai helységek és

tudjuk azt is, hogy kik voltak építői. Azonban még sehol sem akadnak egy emlékoszlopra, melyen az »Israel« vagy »Juda« név lett volna feljegyezve. Joggal remélték tehát, hogy egy oly népnek neve, mely annyi ideig élt egyiptomi földön, valahol egy felirat szövegében elő fog fordulni. Eleinte az »Apuruiak« — kik a 13-iktól a 20-ik dinasztiaig nem épen ritkán fordulnak elő és a pithomi és ramsesi templomok és társházak építésénél is részt vettek — tartották »Ibrim«-nek = »Héber«-nek. Azonban *Brugsch* kimutatta ezen feltevés tarthatatlanságát és az egyiptomi »apru« szóban az erythraiaknak az »Aian« hegylánczolon — a Memphissel szemközt fekvő Mokattam hegységben — lakó törzsét fedezte fel.¹⁾

És ily körülmények között akadnak egy emlékoszlopra, melynek felirata nemcsak Merneptah-nak a libyaiak felett aratott és már említett győzelmét tartalmazza, hanem több ázsiai népnek nevei között azt is felemlíti, mely élénken emlékeztet az »Israel« névre.

De még menjünk tovább. Lepsius »Einleitung in die Chronologie der Aegypter« cz. művében rendkívül elmés módon igyekezett a bibliai történelmet és a bibliai genealogiát az emlékek örtesítéseiben felhozott és már akkor is történeti tényül elfogadott eredményekkel összhangzatba hozni és Merneptah királyban az exodus fáraóját felismerni. Az összes német kutatók Lepsius ezen nézetéhez csatlakoztak.

És ekkor fedezi fel Flinders Petrie Merneptah király emlékoszlopát, melyen az egyiptomi emlékeken még addig sehol sem olvasható »Israel« név volt följegyezve; ez természetesen a legélénkebb érdeklődést keltette a tudományos világban és nemcsak philologusok, hanem történettudósok és bibliakutatók is magyarázni és tudományosan értékesíteni iparkodtak a Merneptah-féle emlékfeliratot, mivel a legkiválóbb kutatók nézete szerint most már megdönthetetlen bizonyítékok voltak arra nézve, hogy Merneptah tényleg az exodus fáraója volt.

Vizsgálat tárgyává fogom most tenni, vajjon ezen tény — mely, ha igaznak bizonyul, egy rendkívül fontos történet-

¹⁾ Lásd: »Diction. géogr. 113. és »Geschichte Aegyptens unter den Pharaonen« czfmű művet (541. és 593. lapot).

chronologiai kérdést dönt el — a Flinders Petrie-től feltalált emlékoszlop feliratának szövegéből egyáltalában kitűnik-e, ha nem tűnik ki, úgy feladatokat fogja képezni ama történelmi érvek felsorolása, melyek közelebb hoznak bennünket ezen kérdés megoldásához.

Merneptah győzelmi himnuszában a szóban forgó részlet a következő:

»Ra ismét Egyiptom felé fordult. Azért született Merneptah király, hogy ezt megboszúlja. A fejedelmek le vannak sújtva és hódolatukat mutatják be. Senki sem emeli fel fejét az ellenségek közül. Thaw el van pusztítva, Cheta lecsillapult, Kanaan meg van gyalázva. Askalont elvezették. Gazer be van véve. Jenoam semmivé lott, Israel elpusztult és vetései megsemmisültek!«

Mindenekelőtt legyen szabad ezen általánosan elfogadott fordításra vonatkozólag néhány kritikai megjegyzést tennem.

Mindenesetre feltűnik nekünk, hogy míg az itt felsorolt összes népneveknek országot (még pedig idegen országot) jelölő determinatívumuk van, addig az »Israel«-t kifejező névnek ilyen nemű determinatívuma nincsen.¹⁾

Azon determinatívum, mely az »Israel« nevet kíséri, egy csoportozat, mely vonatkozással a többes számot jelölő jelre, annyit tesz, mint »barbár emberek«, vagy »barbár horda«, »idegenek« és »ázsiaiak«, »nomádok«, vagy ehhez hasonló. A »fekt« kifejezés tekintetében — mely kapcsolatos a »rossz dolgok« determinatívumával — sem csatlakozhatom az eddigi felfogáshoz, legkevésbé azonban Spiegelberg²⁾ nézetéhez.

Annak igazolására felhozott példái, hogy »fekt« = »elpusztítani« vagy »megsemmisíteni«, sem teljesen elfogadhatók.

Ott ugyanis »fekt« determinálva van oly csoport által, melyben az első jel (mint az oroszláznak hátsó része) = ph,

¹⁾ Az illető szöveg a következő:

»Israel [Det. »amu«] fekt [Det. a »rossz« fogalmát kifejező madár] ba prtet«.

²⁾ »Zeitschrift für aegypt. Sprache u. Altétherkunde« (XXXIV. kötet).

valaminek a »vég«-ét jelenti és a második jel (az emberi kar, ostorral a kezében), annak szolgál közelebbi meghatározására, a mi *eről kioldó*. A mi esetünkben azonban a »fek« igéből a »t« végzet segítségével képezett »fekt« absztrakt főnévvel van dolgunk, mely a »rossz dolgokat« jelölő madárral van determinálva; »fekt« tehát oly főnevet jelent, mely a »rossz« vagy »gonosz« fogalmának sajátosságaival bír és a gyökérszó révén a »megsemmisíteni« vagy »elpusztítani« fogalmakkal van összefüggésben.

Tehát azt jelenti, mit a »horda« szóval szoktunk kifejezni¹⁾ és így appositívója az »Israel« szónak, mely »Amu« = »ázsiaiak«, »barbárok« vagy »idegenek« fogalommal van determinálva.

A következő »bn pntwf« csoportra vonatkozólag sem csatlakozhatom teljesen az eddigi magyarázatokhoz és fejtegetésekhez. »bn« ugyan, mint Spiegelberg egész helyesen értelmezi – annyit jelent, mint »megsemmisíteni«²⁾ és »pnt« a »vetések« fogalmát fejezi ki; és így »pntwf«-nak értelme = »az ő vetései«. Még sem fordítottam a »bn pntwf« csoportot »megsemmisültek vetései«-nek (t. i. Izraelé), hanem azt tartom, hogy »bn« azon mondat állítmánya, melynek alánya az »amu« = »ázsiaiak« által determinált »Isir'el« és »pntwf« ugyanannak tárgya.

És így a szöveg fordítása következőkép fog hangzani:

»Askalont elvezették. Gazer be van véve. Jenoam semmivé lett; Izrael, a horda, megsemmisíti vetéseit«.

Ez egyúttal párhuzama lehetne egy a »Liber Judicum«-ban (I. fej.) előforduló helynek. Itt azon hódításokról van említés téve, melyeknek Izrael Józua vezetése alatt részese volt. Ugyanitt olvassuk (18. vers): »*Juda meghódítja Gazát és vidékét valamint Askalont és vidékét*«.

De bárhogyan is magyarázzuk és fordítjuk ezen helyet, annyi bizonyos, hogy Izrael olyan népek között soroltatik fel, melyek nem tartoztak Egyiptomhoz, hanem miként Cheta,

¹⁾ L. különben Hömmerl: »Merneptah und die Israeliten« című értekezését a »Neue kirchl. Zeitschrift«-ben (VII. 7. pag. 589.)

²⁾ Alapjelentése: »haj«, »rossz«, »nem«, »mőkül« vagy más hasonló.

Jenoam, Kanaan és Askalon, Ázsüának azon részein laktak, melyeket mi »Palesztina« név alatt foglalunk össze. Izrael tehát Merneptah uralkodásának ötödik évében már nem volt Egyiptomban, hanem azon földön tartózkodott, mely bibliai hagyomány szerint már Ábrahám szemében is, mint utódainak lakhelye szerepelt. Ha még figyelembe vesszük a 40 éves vándorlást a sivatagon, melyre Izrael a szent földre érkezése előtt itélve volt, úgy el kell ismernünk Flinders Petrietől feltalált Merneptah-féle emlékoszlop alapján, hogy Izrael régen Merneptah előtt vonult ki Egyiptomból.

Annak következtében, hogy Izrael »ázsiaiak«-nak és »hordák«-nak meg nomádoknak stb. és nem idegen országnak tekintetik, azt is elfogadhatjuk, hogy Izrael, jöellehet Palestínának földjére lépett, még mint állam nem volt annyira szervezve, hogy »országnak« lett volna tekinthető. Ezen állapot még Józua idejében is fennállhatott, mivel csak az ő vezetése alatt indultak a Jordán tulajdonképeni tulsó részének meghódítására.

Flinders Petrietől felfedezett Merneptah-emlékoszlop győzedelmi hymuszának közelebbi megvizsgálása által tehát azon figyelemre méltó eredményhez jutunk, hogy azon általános feltevés, miszerint Izraelnek Egyiptomból való kivonulása Merneptah idejében történt, nem helyes és hogy annak már sokkal előbb meg kellett történnie.

Most már azt kérdezhetjük, vajjon *melyik faraó alatt ment végbe ezen esemény?*

A biblia, kapcsolatban az egyiptomi emlékeken felíratok alakjában előforduló történeti értesítésekkel, néhány időpontot nyújt rendelkezésünkre, melyek alkalmasak arra, hogy ezen kérdésre a feleletet is megadják. Kétségen kívül áll az, hogy Ahmosis király, a XVIII. dinasztia megalapítója volt azon uralkodó, kire a bibliának ezen szavai: »*új király következett, ki Józsefet nem ismeré*« (Exodus I. 8.) vonatkoznak. Ő, ki Auaris végvárának elfoglalása után Egyiptom földjét a szerfelett hatalmas Hib-Sásu néptől megtisztította és az államot minden idegen uralom alól felszabadította, természetesen nem méltányolta azon nagy érdemeket, melyeket József »idegen« és »külföldi« létére Egyiptom ügyei körül szerzett és nem

ismerte el azon befolyást, melyet a »külföldi« izraeliták az előbbi dinasztia alatt nyertek. Ezen uralkodónak 22-ik uralkodási évében megnyitlak a Mokattam hegy kőbányái és ezzel az izraelitákra nézve sanyargatással teli korszak kezdődött, mivel »külföldiek« kényszerítették az annyira kinteljes munkák elvégzésére és így Jákob ivadéka is, kik eddigelé baromtenyésztséssel foglalkoztak (hasonlítsd össze Genesis XLVI—XLVII.), kénytelenek voltak ezen rabszolgamunkával foglalkozni. Ahmosis számos épületet is emeltetett Memphisben és Thébeben. Az országra nézve új virágzási korszak állott be, az »új birodalom« felépült, mintán a fáraók hatalmának régi fénye, melynek alapját a 12-ik dinasztiónak királyai vetették meg, már évszázadok óta elhalványult. Templomokat és magtárakat építettek a napisten tiszteletére, körülvéve azokat falakkal és erős sánczokkal. És így már Ahmosis és közvetlen utódai alatt rakták le alapköveit azon városoknak, melyeknek építése II. Ramses alatt lőn befejezve és a melyeket Pitum (Tum napisten városa) és Ramses (Ramses városa) névvel ruháztak fel. Azért mondja a biblia is (Exodus I.) ezen szavakat: »És öröket helyeztek följök, kik nehéz szolgálatokkal sanyargatták őket: fáraónak magtár városokat építettek. Pitum és Ramses városokat«.

Az új birodalom megalapítójával tehát Izraelre nézve a nélkülözések korszaka kezdődik. A teremtés könyvének XV. fejezete szerint Ábrahámnak egy látományban előre tudára adatott, hogy utódai idegenek lesznek egy oly országban, mely nem lesz az ő birtokuk és itt rabszolga munkára fogják őket kényszeríteni és kínozni 400 évig. Mózes II-ik könyve (Exodus XII.) szerint azonban 430 évig voltak Egyiptomban. A szóban forgó szöveg a következő:

»Izral fiainak tartózkodása Egyiptomban 430 évig tartott. Midőn épen a 430 év eltelt, az örökkévalónak seregei Egyiptomból kivonultak«.

Egy ősrégi hagyomány azt tanítja, hogy a biblia szerinti 430 évből 190 év leszámítandó, mint a melyek a tulajdonképeni szolgaságot és szorongatást megelőzték. Hogyan hangzik össze ezen ó-héber traditio a bibliának és az egyiptomi emlékfeliratok nyújtotta történeti anyagnak adataival?

A biblia szerint Ábrahám életében még nem történt semmi oly esemény, mely az álomlátás szomorú képeivel vonatkozásban lett volna. Itt ugyanis a következőket olvassuk (Gen. XV. 14—15.):

»Bíráskodni akarok azon nép felett, melynek szolgálni fognak, azután vonuljanak ki nagy vagyonnal. *Te pedig békében tégy vissza őseidhez.*«

Alig halt meg azonban Ábrahám, a jósolt dolgok máris valókká kezdtek válni. Nagy ébinség tört ki és Izsák kénytelen volt otthonát elhagyni. A philiszteusok országába vonult. »Azonban a philiszteusok betömtek előtte minden kutat és megtöltötték azokat földdel.« Izsák tehát tovább ment és Gerar völgyében telepedett le. Azonban itt sem volt maradása, még pedig ismét a kutak miatt. Az isteni jóslat első nyomai, melyek szerint Ábrahám utódainak idegen népek uralma alá kellett jutniok, mindjárt halála után érvényesültek. Ábrahám 175 éves korában halt meg (I. Gen. XXV. 7.); a Genesis XXI. 5. szerint 100 éves volt, midőn Izsák fia megszületett. Ez tehát Ábrahám halálakor 75 éves volt. Már 60 éves volt Izsák, midőn Jákob világra jött (I. Genesis XXV. 26.), tehát Jákob Ábrahám halálakor még csak 15-ik évében volt. Jákob már elmúlt 130 éves, midőn őt fia a fáraónak bemutatta (I. G. XLVII. 9.). Tehát Ábrahám halála óta Jákobnak Egyiptomba való érkezéseig $130 - 14 = 116$ év telt el. Akkor azonban József még 38 éves volt. Ugyanis 30 éves (Gen. XLI. 46.) volt, midőn a fáraóhoz került és »fúrao házában Ab« és »egész házában Adonja«, valamint »az egész országnak kormányzója« lőn. Az éhínség második évében, azaz József alkirályi méltóságának kilencedik évében, jött Jákob Egyiptomba, tehát József akkor 38-ik évében volt, azaz atyja megérkezésekor már 37-ik évét betöltötte. József 116 éves korában halt meg. Tehát a következő számokat kell figyelembe vennünk:

Ábrahám halálától, Jákobnak	
Egyiptomba való érkezéseig	$130 - 14 = 116$ év
Jákobnak Egyiptomba érkezésétől József haláláig	$110 - 37 = 73$ év
Összesen	$116 + 73 = 189$ év

Tekintettel az ó-héber hagyomány révén ránk maradt 190 évre, az új királyi dinasztia 1 évvel József halála után lón inaugurálva.

Ez történeti szempontból is teljesen elfogadható, mivel a hieroglyph feliratok értelmitései szerint a Ra-Sekenen által kezdett szabadságharcz, melyet az utolsó Hykszosz király III. Apopi ellen viseltek, épen akkor ért véget és egy új törvényes dinasztia jutott a trónra, mely Ahmosissal, mint első királylyal kezdődött. A dinasztiaéknak ezen változásával azonban az izraelitákra nézve, kik egyúttal »külföldiek« is voltak, nagy és kemény sanyargatások korszaka kezdődött, mely állítólag 240 évig tartott.

Most már feladatunk Ahmosis király trónraléptét chronologiailag megállapítani. Sajnos, de való tény, hogy a tudományos kutatás egyetlen ágában sem halasztak annyit a zavarosban, mint épen a történeti chronologia terén. Egészen jól tudták, hogy Manetho mily kevésbé korrekt és mily kevésbé használható chronológiát nyújtott és számait mégis elfogadták további hypothesisek és combinatiók kiindulási pontjául. Hogy ily körülmények közt azon számtalan chronologiai rendszer, melyet Manethora építettek, a legapróbb részletekben is eltér egymástól, az természetes. Kísérreljük meg Ahmosis uralkodásának idejét chronologiailag meghatározni.

Azon törekvésből indulunk ki, hogy az *egyiptomi emlékfeliratok számainak*, nem pedig *Manetho számainak* szerezzünk érvényt. Szerencsére ilyenmő anyag kellő mennyiségben áll rendelkezésünkre. A király nevének pontos leolvasása által arról értesülünk, hogy *I. Amenophis király* (Ahmosis király utódja) *IX. uralkodási évének epiphi hó 9. napján a Sothiscsillag heliakusan felkelt*. De mivel másrésről tudjuk, hogy Ahmosis 22 éven keresztül irányította Egyiptom sorsát és hogy ezen királynak 22 uralkodási éve tényleg a legmagasabb datum, mit még feliratilag feljegyezve találunk, úgy elegendő támponttal rendelkezünk feladatunknak helyes megoldására. Mert *Oppolzer*-nek a Siriusév és a Sothiskorszak hosszának megállapítására irányuló vizsgálódásai¹⁾ szerint a K. e. 1545.

¹⁾ »Sitzungsberichte der kais. Akademie d. Wiss. Wien.« XC. Bd.

év azon juliani év, melyben a Sothiscsillagzat — a 30. szélességi fok alatt — először kelt fel heliakusan az egyiptomi mozgó naptár epiphi havának 9-ikén.

És így a Kr. előtti 1545. évet kell mint I. Amenophis király IX. uralkodási évét megjelölni, és ezzel elismerni, hogy *I. Amenophis 1553-ban Kr. e. lépett a trónra*.

Ebből ismét megtudhatjuk, hogy elődje *Ahmosis* (1553 + 22) = *1575-ik évben Kr. e. kezdett uralkodni*.

Az exodus-e szerint (1575 — 240) = *1335. évben történt Kr. e.*

Minden esetre esodálatos és figyelemreméltó, hogy ezen eredményt más oldalról¹⁾ is, egészen más úton és pedig a bibliában felemlített egyiptomi sötétségnek, mint napfogyatkozásnak feltüntetése által nyerjük. Az izraeliták Egyiptomból való kivonulásának dátuma itt:

a K. e. 1335. évnek márczius 27-ike.

Két egymástól teljesen független vizsgálódás eredményeinek ezen frappans összhangja nem tüntetik fel előttünk véletlennek, hanem megerősíti azon véleményünket, hogy az 1335. Kr. e. évet az exodus évének kell tekintenünk.

Azon kérdés megoldása van most hátra, hogy ki ült annak idején Egyiptomnak trónján.

I. Amenophis után egymást követő sorban *I. Thutmosis*, *II. Thutmosis* és *III. Thutmosis* uralkodtak. *II. Thutmosis* halála után ennek uralomra vágyó testvére és felesége *Hatshepsa* ragadta magához a hatalom gyepelőit és a királyok koronáival és jelvényeivel ékesítette magát. Mégis ki van hagyva neve a királyok egymásutánjában; itt csupán mint még kiskorú öcsésének, *III. Thutmosis*nak törvényes képviselője szerepel, míg ez utóbbi a tulajdonképeni király, kit a kormánypálya és trón joggal megillet.

III. Thutmosis Kr. e. 1503. évben²⁾ pachon hó 4-én =

¹⁾ Lásd: Sitzungsber. d. kais. Akad. d. Wiss. Wien, 1885.

²⁾ I. értekezésemot: »König Thutmosis III.« című alatt a »Zeitschrift für aegypt. Sprache und Alterthumskunde« című folyóiratban (XXVII. köt.)

márcezius 20-án lépett a trónra és meghalt uralkodásának 54. évében Phamenoth havának utolsó napján (az Amenemheb-nek tudósítása), azaz Kr. e. 1449. év február 11-én. Fia, II. Amenophis tehát 1449-ben lépett atyjának trónjára. Úgy látszik, csak rövid ideig uralkodott. Uralkodási éveinek legmagasabb száma az emlékeken 3 év (=3. év, epiphi hó, 15. nap). Követte őt IV. Thutmosis és uralkodási éveinek száma az emlékek szerint 7 év. Azután III. Amenophis következett, ki legkevesebb 36 évig uralkodott. Egy felirat *Süsilis* romhalmazai közül 35-ik uralkodási éve pachon havának 1-éről van keltezve és a *Sinai* félsziget egyik sziklafelirata 36-ik uralkodási évének *mechir* haváról tesz említést. Ép oly pontosan értesítenek bennünket az emlékek arról, hogy IV. Amenophis legalább 12 évig uralkodott, mivel »a XII. évben, *mechir* hóban, a 18-ik napon« a szyrok és kusiták felett aratott győzelmét ünnepelte. Utódja *Säkerö* legfeljebb 4 évig uralkodott és az ezt követő *Ai*, *Tutanchamon* és *Serö-Teti* királyok együttvéve csak 8 évig ültek a trónon. Ezeknek utódja *Haremheb*, IV. Amenophis király sógora volt és 21 évig uralkodott. Egy leydeni emlékoszlop szerint mint IV. Amenophis legfőbb udvari hivatalnok vezeti a foglyokat a király elé. Mint a legfőbb méltóság viselője, nőül veszi a királynak *Mutnedmet* nevű sógornőjét. De már III. Amenophis is ismerte és tisztelte őt. Egy mészkövön a következő kelet olvasható: »a 21. év, payni havának 1. napja«. Utódja I. Ramses megnyitja a 19. dinasztia, azonban csak rövid ideig uralkodott. Egy emlékkő, melyet *Wadi-Halfa*-ban találtak, a 2-ik évből van keltezve. A következő királynak, I. Seti-nek legmagasabb uralkodási éve következőkép van keltezve: »9. év, epiphi havának 20. napján«. Ennek fia és utódja II. Ramses teljes 67 évig uralkodott.

Ezen időpontokra való tekintettel a következő táblázatot állítjuk össze:

A király neve	Uralkodási évek	Kr. e. évek
III. Thutmosis	54 év	1503 — 1449
II. Amenophis	3 *	1449 — 1446
IV. Thutmosis	7 *	1446 — 1439
III. Amenophis	36 *	1439 — 1403
IV. Amenophis	12 *	1403 — 1391
Säkerö	4 *	1391 — 1387
Ai	} 8 *	1387 — 1379
Tut-anchamon		
Serö-Teti		
Haremheb	21 *	1379 — 1358
<i>XIX. Dinasztia.</i>		
I. Ramses	2 *	1358 — 1356
I. Seti	9 *	1356 — 1347
II. Ramses	67 *	1347 — 1280

Ezen időpontok, melyekhez csak a ránk maradt emlékfeliratoknak gondos áttanulmányozása után jutottunk, sajátos megerősítést nyernek egy astronomiai jelenség révén, mely a Ramesseum fedőlappján van megörökítve. Itt említés van tőle egy Sothiskorszak kezdetéről, melyet II. Ramses 30-ik uralkodási évében ünnepeltek. Mivel azonban *Oppölzernek* csillagászati vizsgálódásai szerint¹⁾ ezen Sothiskorszak Kr. e. 1318-ban kezdődött, a Kr. e. 1318. év volt II. Ramsesnek 30-ik uralkodási éve és így a Kr. előtti 1347. év uralkodásának első éve.

A fentebbi időpontok további megerősítést nyernek egy leydeni hieraticus papyrusnak tartalma által, mely II. Ramses uralkodásának 52. évéből van keltezve. Itt a következőket olvassuk (I, 350, hátsó oldal col. III, lin. 6):

»Mechir hó, 16. nap, II. Ramses városában, újhold ünnepének napja«.

¹⁾ Sitzungsber. d. kais. Akad. d. Wiss. Wien, 90. köt.

A Sirius év <i>Thot</i>	havának 1. napja = a juliani év <i>július</i>	20-ával
> > > Paophi	> > > = > > >	augusztus 19-ével
> > > Athyr	> > > = > > >	szeptember 18-ával
> > > Choiak	> > > = > > >	október 18-ával
> > > Tybi	> > > = > > >	november 17-ével
> > > Mechir	> > > = > > >	december 17-ével

Mechir 16-ika tehát január elsejére esett és január 1-ének napkeltétől január 2-ának napkeltéig tartott. Ha tehát a Kr. előtti 1347. év II. Ramses uralkodásának első éve, akkor uralkodása 52. évének a Kr. e. 1297/6. évre kellett esnie és a Kr. e. 1296. év január havának elsején, azaz ezen év január 1. és 2-ika közötti éjjelen kellett az újholdnak beállania. És ez valóban így is történt, mivel a számítás mutatja, hogy a Kr. e. 1296-ik évnek január 1-éről másodikára virradó éjszakájában éjfél után 1 óra 46 perczkor (Memphisi idő) az újhold beállott.

Ezek után mármost figyelmünket egy a technikai chronologia körébe vágó fontos kérdésre kell irányítanunk. Így III. Thutmesnek, valamint a Ramessidáknak uralkodási idejét pontosan megtudtuk állapítani azon tudósítások alapján, melyek ezen királyok uralkodása alatt végbement részint heliakusi Siriusfeltünésekről, részint újhold-ünnepekről adnak hírt. Újholdnak a nap és hold közötti valódi coniunctiót és nem a valódi coniunctió után először feltünő holdsarlót vettük. Ez ellen azt lehetne felhozni, hogy az egyiptomiaknál, kik egész időszámításukat a napévre alapították, feltételezhetünk ugyan pontos hold *megfigyeléseket*, de semmiesetre sem olyan *számításokat*, melyek a láthatatlan újhold megállapításához szükségesek. Ez aggályokat kell mindenekelőtt eloszlatnunk.

Bár az egyiptomiak a holdévet elég jókor elhagyták s időszámításuk alapjává a napévet tettek, mindannak daczára a hold pályafutását ezentúl is élénk figyelemmel kísérték. De nem az újhold első feltünését vigyázták meg — a mint azt még sokan ¹⁾ ma is hajlandók hiinni — hanem tekintetbe véve azt a körülményt, hogy a valódi coniunctió beállásának pillanata meg nem figyelhető, a holdtölte beálltára fordították egész

¹⁾ Lehmann: Zwei Hauptprobleme der altorientalischen Chronologie und ihre Lösung. Pag. 150.

figyelmüket. Épúgy, miként a babyloniaiak, görögök s még mai napság a zsidók az *újholdban* a pályáját bevégező holdnak megiffjodását, visszatértét ünneplik, azonképen az egyiptomiak szemében a *holdtölte* a hold havi pályafutásának befejezése; a *holdtöltének* napja az, melyen a hold *megújul*, *megiffjodik*. Így pl. azt olvassuk (*Brugsch*, Thesaurus Inscriptionum Aegyptiacarum I. rész), hogy:

1. (30. l.) »Élet és megújulás megy végbe mindörökké; a hold visszatér helyére s a telehold szeme újra pompájában ragyog.«

2. (34. l.) »Ezek az istenek, kik a hold szemét pompássá teszik, ha megújítja körpályáját a holdhónap 15. napján.«

3. (35. l.) »A hold szeme (telehold) sértetlen s fel van ruházva minden pompájával áldásunkra; meg van áldva és megújodik hacontá.«

4. (38. l.) »Örömeünnepet ül az ég, minthogy a telehold képét viseli.«

5. (45. l.) »Betölt a telehold szeme a holdhónap 15. napján« stb.

A holdhónapot két egyenlő részre osztották: a *fogyó* és a *telőhold* idejére.

A denderai templom előhajójának fedelén a többek között egy csillagászati felirat látható, melyben a holdkorong van ábrázolva; az egész ábrázolat három részre oszlik, úgy mint a *fogyó*, a *telő* s a *telehold* képére.

Az egyiptomiak tehát — épen, mert naptárukat a napévre alapították — nem tulajdonítottak akkora fontosságot az újholdsarló feltünésének s megvigyázásának, mint teszem a babyloniaiak s az assyrok, kik a holdévnél megmaradtak.

Az egyiptomiaknak a *telehold* volt fontos s ez nem naptári, hanem *istentiszteleti* szempontból volt nagyjelentőségű. A *holdtöltéccel* Osiris állt szoros kapcsolatban. E körülményt eléggé bizonyítják a denderai templom csillagászati feliratai is.¹⁾ Közvetlenül a naphajó után következő bárkában van a telehold, mely előtt az ibisz fejű Thot hódolatát mutatja be. A holdbárka előtt következő felirat áll: »Élet és megújulás

¹⁾ *Brugsch*, Thesaurus inscr. I. r. 30. l.

megy végbe mindörökké, a hold visszatér helyére s a telehold szemé újra pompájában ragyog. A harmadik hajón *Osiris* van ábrázolva koronával és jogarral. A felette lévő négy soros szöveg szolgál további felvilágosítással. »*Osiris-Onophris, a győzelmeskedő, egyesült a teleholdszemmel.*»

Egy másik szöveg így hangzik: »Örömnüpet ül az ég, minthogy a telehold képét viseli, az istenek lelkei tűnnek fel benne, s *Osiris, mint holdisten büdökölve jön fel rajta.*»

Ugyancsak itt egy másik kép *Osiris*nek; mint holdistennek apotheosisát tünteti fel. *Osiris* hajóján trónol s felette ez a felirat áll: »*Osiris-Onophris, a győzelmeskedő, belépett a holdszembe a holdhó 15. napján.*»

*A szent Apisnak a memphisi Apieumba való bevezetése is, tehát e szent állat trónraavatása is, mint Osiris isten lelkének földön élő szimbóluma, holdtöltén ment végbe.*¹⁾

Tehát a holdtöltét s nem az újhold feltünését kísérték az egyiptomiak különös figyelemmel s minthogy a synodicus hónap átlagos tartamát ép oly jól ismerték, mint a babylóniak,²⁾ nem volt nehéz ebből a valódi újhold időpontját — ha nem is egészen pontosan órára és perczre, de mindenesetre legalább az illető napra — megállapítani. Ismerték tehát a valódi »újhold« napját. »*Haru-en-hib-enti-paut*«, »az újhold ünnepének napja«-nak nevezték, a következő nap, melyen már az újhold sarlója rendszeren látható volt »*Hib-ábud*« a »hónap ünnepe« volt. Ha tehát valamely feliratban egy napot »*haru-en-hib-enti-paut*« névvel látunk megjelölve, nem az újhold feltünésének napját, hanem a valódi conunctio időpontját kell rajta érteniünk. De az összes, most felhozott példákban, melyekre csillagászat-kortani számításainkat alapítottuk, az illető újhold napja valóban »*haru-en-hib-enti-paut*«-tal van jelölve e így teljesen helyes volt a nap és hold közötti valódi conunctiót s nem az újhold feltünését venni számításaink alapjává.

¹⁾ *Mahler*: »Die Apisperiode der alten Aegyptens« (Sitzungsber. d. kais. Akad. d. Wiss. in Wien. Bd. CIII.

²⁾ *Jegyzet*: Ilyen égi jelenségeket és csillagászati törvényeket nem kell okvetlenül egyik népnél a másiktól tanulnia, mindenki láthatja őket az égen s minden nép leolvashatja őket a maga nyelvén az égről.

Az itt felsorolt időpontok helyességét igazolják még a *IV. Amenophis, Bücnabürgas és Assirüballit* közötti synchronismus is a Tell-el-amarnai táblákon.

Látjuk tehát, hogy a Kr. e. 1335. év, melyet fennebb Izrael Egyiptomból való kivonulása évének tartottunk. II. Ramses király uralkodásának 13-ik éve volt.

Míg tehát általánosan *Merneptah* királyt, II. Ramses fiát és utódját tekintik azon királynak, ki alatt az izraeliták kivonulása végbement, mi *II. Ramses*ben ismerjük fel azon uralkodót, kinek Egyiptomra nézve diesőséges uralma alatt az izraeliták kivonulása is végbement. És II. Ramses fiainak egyike (valószínűleg a praesumptiv örököse) volt az, ki Izrael népét üldözőbe vette, midőn ez (Exodus, XIV, 2) *Pi-huchiroth* előtt *Migdol* és a tenger között táborozva le akart telepedni, és ezen királyi sarj volt az, ki azután számos egyiptomival együtt halálát lelte.

Ezzel azonban egy második kérdés is megoldását nyeri. *Tanisban* (Zoan), II. Ramses székhelyén, mely épen e miatt »*Ramses város*« melléknevet kapta, az egyik Hyksos király (*Nubti*) után egy oly aerát számítottak, melynek 400-ik éve II. Ramses uralkodásának idejére esett. Az ily úton nyert 400-as számmal azon 400 éves elnyomatást hozták kapcsolatba, melyről Ábrahám álomlátás révén már előzőleg tudomással bírt, azonban az összefüggés II. Ramsessel nem volt tisztázva. Most azonban már tisztán áll előttünk, miután II. Ramsesben az exodus faraóját ismerjük fel. Tudjuk azonban a magyarázatát annak is, hogy a Genesis szerzője miért vett 430 év helyett 400 évet. A hagyomány útján valószínűleg ismeretes volt még előtte, hogy a kivonulás II. Ramses idején ment végbe; bizonyára tudomása volt a Nubti aerának 400 évről, és miután Jákob tényleg egy hyksos király uralkodása alatt jött Egyiptomba, a Genesis kérdéses helyének szerzője ezen eseményt Nubti idejébe helyezte és belőle az elnyomatásnak már említett 400 évét következtette.

Ezzel nemcsak az izraeliták Egyiptomban való tartózkodása van mint történeti tény bebizonyítva, hanem az össze-

függés az ó-héber hagyomány, a biblia és az emlékfeliratok értesítései között meg van állapítva és legpontosabban megvilágítva.

De Merneptahnak a bevezetésben említett emlékoszlópa is kellő magyarázatra talál. Mivel az emlékoszlop Merneptah uralkodásának 5-ik évében történt eseményt mond el, az a Kr. előtti 1275-ik évből való, a mi az exodus utáni 60-ik évbe esik. Épen ez volt azon időpont, melyben Józsuá — jöllehet az egész országnak meghódítása még sokáig nem volt keresztül-víve — az addigelé elfoglalt terület felosztásához fogott. Mert »Józsuá könyve« (XIV. fej. 7) szerint Józsuá az exodus idején 40 éves volt és mivel 110 éves kort ért el (Józsuá, XXIV. fej. 29), már öreg aggastyán lehetett, midőn Merneptah a betöréseikkel mindinkább fenyegetőbbé váló libyuiak ellen a küzdelmet felvette, azonban — miként a bibliából kivehető — még mindig volt annyira erejének teljében, hogy az izraelitáknak vállalkozásaiknál mint tanácsadó és vezető szerepelhetett. Az egyes törzsek megkapták birtokaikat, de az ország pacifikálása még nem volt befejezve. Mindenütt résen kellett lenni a leselkedő ellenség miatt. Daczára az addig aratott győzelmeknek, még mindig nem voltak az országnak urai. Itt a Jebusiták, ott az Amoriták, más helyütt pedig a Kananiták voltak azok, kiket nem lehetett teljesen legyőzni és mint adózó népeket voltak kénytelenek őket megtűrni. A mennyiben az exodus évének a Kr. előtti 1335. évet határoztuk meg és a fenti chronologiai fejtegetések alapján Merneptah uralomra léptének idejét a Kr. e. 1280-ik évbe helyeztük, világos lesz előttünk, hogy Merneptahnak győzelmi himnuszában miért nincs Izrael a szokásos országot jelölő determinativummal kapcsolatban, hanem mint »Amu = ázsiai nép« szerepel. Ennek és a Józsuá vezetése alatt megindított hadjáratnak következtében, a melyben mindenkit meggyilkoltak és mindent felperzsáltak (Jehosuah könyve X—XII. fej.) »fekt« s »hordák«-nak nevezettek el: És a mennyiben az emlékoszlopon nemesak a bibliából is jól ismert »Kanaan« nevet fedezzük fel, hanem Askalont és Gazat is látjuk felemlítve, még pedig oly kapcsolatban, a mi a bibliai elbeszélés tökéletes másának felel meg, azon összefüggés is világos lesz előttünk, mely Izrael és az itt fel-

sorolt többi ázsiai nép között fennáll. Az emlékoszlopnak most már történeti jelentősége is szemünkbe ötlük.

A mennyiben II. Ramsesben azon fáraót ismerjük fel, kinek uralkodása alatt Izrael Egyiptom földjét elhagyta, fel kell vetnünk azon kérdést, mi nyújtott alkalmat az izraelitáknak arra, hogy egy oly fejedelem uralkodása alatt, ki a történelemben a »nagy« melléknevet vívta ki magának, bilineseit széttörje és az országot elhagyhassa? Egyiptomnak politikai helyzete volt-e olyan e korban, hogy egy nép, melyet az »idegenek« közé számítottak és a melynek nehéz rabságban kellett sínlódnia, hirtelen mint egy ember felkerekedhetett, hogy ezen országot elhagyhassa? Egy rövid pillantás azon kor történetére, föl fog bennünket e tekintetben világosítani. Tudjuk, hogy a 18-ik dinasztia királyai alatt tett hódítások a syr birodalmat és a szomszédos területeket Egyiptomhoz csatolták, arról is értesülünk azonban, hogy ezzel kapcsolatban Egyiptom földjén idegen befolyások érvényesültek.

Ez annál inkább lehetséges, minthogy magában az országban egy oly nép tartózkodik, mely a sémi kulturát és nyelvet műveli és kivonulásakor több mint 600,000 harczost számlál. Eme viszonyok Egyiptomra nézve különösen a 18-ik dinasztianak utolsó királyai alatt rosszabbodnak. A kötelék, mely Syriát és szomszéd területeit Egyiptomhoz fűzte volna, teljesen meglazult és a midőn I. Ramses trónra lépett, a hethiták csaknem nagyhatalmat képeztek és Syriában magukhoz ragadták a hegemoniát. Teljes 21 éven keresztül küzdött II. Ramses ezen népnek fölénye ellen és egy egyezmény, nem pedig az ellenségnek leveretése fejezte be a háborút. Ha most ily jelenségek közepette egy nép, melynek bölcsője Palesztinában és Syriában ringott és 600,000 harczossal rendelkezik, a szabadság eszméjétől lesz áthatva és a szolgaság kötelékeit feloldja, úgy ez nemesak nem csodálandó, hanem természetes következménye az akkori kor általános politikai helyzetének.

És ha azt olvassuk (Exodus XIII. 38): »Sok keverék nép is velök vonúlt«; úgy ez bizonyára azon idegen csapatokra

vonatkozott, kiket az egyiptomiak foglyokká tettek és az egyiptomi seregbe, mint zsoldosokat besoroztak.

Mert már I. Seti, II. Ramses elődjének idejében jöttek európai népek (a Szerdanok, Salkaluchok stb.) az egyiptomi deltába, kiket itt az egyiptomiak fogságba vetettek.

Az egyiptomi sereghez mint idegen csapatok lettek besorozva és így örvendtek, hogy az izraelitákkal együtt hagyhatják el az egyiptomiakat.

Ezen körülmények is tökéletesen egybevágók, ha az exodus idejét II. Ramses uralkodási idejébe, még pedig Kr. e. 1335-ik évbe helyezzük. Nem maradhat említetlenül, hogy az összes jellemző vonások melyek az ó-rabbinikus hagyományt az exodussal kapcsolatba hozzák, az 1335. Kr. előtti évre vonatkozólag tökéletesen összhangzanak. A »Pirke di R. Eliezer« szerinti a kivonulás »csütörtöki« napon történt. Ugyanezt állítja a talmud is (hasonlítsd Sabbath 87) és a Sulchan-Aruch is hangoztatja, hogy a 15. Nisan, a kivonulásnak napja csütörtöki nap volt. Mindez összhangzik a Kr. e. 1335-ik évre vonatkozólag, mivel ezen évben Nisan 15-ike egy csütörtöki napra esett és pedig: csütörtökre, márczius 27-re, juliani naptár szerint.

A mennyiben ily módon egyikét a legfontosabb és legnehezebb művelődéstörténelmi kérdéseknek igyekszünk megoldani és az exodus évének a Kr. előtti 1335-ik évét, azaz II. Ramses 13-ik uralkodási évét állapítottuk meg, a kérdéseknek egész sorozata, mely az exodus kérdéssel van összefüggésben, észszerű megoldást nyert. Merneptah-t tartották az exodus fáraójának és ezzel egyszersmind azon tételt állították fel, hogy II. Ramses Mózesnek nevelő atyja volt. Csakhogy II. Ramses királynak az emlékoszlopokon megállapított uralkodási ideje és a bibliának azon értesítései, melyek az exodus idején Mózes életkorára vonatkoznak, nem hozhatók összhangzatba. Az emlékek értesítései alapján ugyanis II. Ramses 10 éves korában lépett a trónra és 67 évig uralkodott, tehát 77 éves kort ért el. A kairói muzeumban őrzött múmiáját Virchow megvizsgálván, a holttestem külső jeleiből is a fenti életkorra következtetett. Mózes már 80-ik életévében volt, midőn fáraó előtt állott és felszólította, hogy engedje Izrael fiait a sivatagra elvonulni

(Exodus VII. fejt. 7.). Ha már most Merneptah az exodus fáraója, akkor Mózes 4 évvel a nagy Ramses halála után 80 éves volt; azaz akkor, midőn Ramses 81 éves lett volna, ugyanakkor Mózes 80 éves volt. Más szóval: ha azon feltevésnek engedünk helyet, hogy az izraeliták Merneptah idején hagyták el Egyiptomot, akkor a másik, szintén már meggyőződéssé vált nézet, hogy t. i. II. Ramses volt Mózesnek nevelőatyja, nem állhat fenn, mivel az első feltevés szerint Mózes csakis 1 évvel lett volna fiatalabb, mint nevelőatyja. De ha másról azon feltevésből indulnak ki, hogy II. Ramses volt azon fáraó, kinek leánya a nád közé rejtett Mózeset feltalálta, akkor az exodusnak sokkal Merneptah *után* kellett történnie. Ezen dilemmában kell mozognunk, ha az eddigi feltevéseket és hypothéziseket engedjük érvényre jutni. Az egyik ép oly tarthatatlan, mint a másik, és mindkettő ellene mond a hagyományoknak és az emlékek történelmi értesítésein.

Az exodus fáraója II. Ramses volt. És a mennyiben az exodust a Kr. e. 1335-ik évbe helyezzük, Mózes születésnapjúl a Kr. előtti 1415-ik évet kapjuk, mely év III. Amenophis királynak 25-ik uralkodási éve volt. Ez oly föléseget választott magának, ki nem volt egyiptomi. Nem tudjuk ugyan, hogy Thi királyné (egy bizonyos Juaónak és nejének Thuaónak leánya), mely törzsből származott, arról azonban van tudomásunk, hogy sem egyiptomi, sem pedig királyi származású nem volt, tehát *idegen, kintől a papok idegenkedtek és a királ szemben gyűlölettel viseltettek*. Ellenben a fáraó a legnagyobb odaadással volt irányában. Hogy a leánya egy ily nőnek, ki maga is *külföldi és idegen* volt, a nád között talált és nem is egyiptomi származású gyermeket a királyi házba vihette, érthető lesz előttünk és semmi különös nem található abban, hogy Mózes egy idegen és gyűlölt nemzetnek gyermeke, fejedelmi módon neveltetik fel egy oly udvarnál, melynek úrnője maga is a nép, valamint a papi rendtől egyformán gyűlölt idegenek közül származott és a kinek főtörekvése oda irányult, hogy gyermekeit idegen szellemben és idegen szokások szerint nevelje és tanítsa.

A »Mózes« név is, melylyel az egyiptomi király a lelenchezet elnevezte, ezen körülménynek megfelelő. A biblia is felem-

líti, hogy a gyermeknek ezen nevét nem a szülei adták, hanem az egyiptomi király leánya, ki őt a nádasban megtalálta. A Mózes szóban tehát nem egy héber, hanem egy *egyiptomi* nevet kell felismernünk. És épen a XVIII. dinasztia uralkodói között ezen név nem is volt olyan ritka. Nem kevesebb, mint 5 király ezen dinasztiaának viselte e nevet. A 18-ik királyi családnak alapítóját »Aahmes (Ahmosis«-nek), a hold gyermekének« neveztek. Négy királyt ruháztak fel a »Thutmes« (Thutmosis) «= »Thut gyermeke« czímmel. A leleceznék tehát a »Mes (Mosis)« = »gyermek« nevet adták.

III. Amenophis király, kinek uralkodása idejére tehát Mózes születését helyezzük, épen úgy mint nagyatyja III. Thutmosis. Ammon tiszteletére számos épületet emeltetett.

Mindjárt uralkodásának első évében a Mokattam hogy azon mészkőbányáit, melyeket már elődei megnyitottak, továbbra is aknázhatta. A karnaki szentély építése is tovább folyt és új templomokat is emeltek. Luxorban új Amon templomot építtetett. Joggal mondhatta magáról: »nagy emlékoszlopokat emeltetett, még addig soha sem látott csoda-műveket«.

A bányamunkálatoknál és templomépítkezéseknél különösen az »idegeneket« vette igénybe és így uralkodására tökéletesen alkalmazhatók a bibliának azon szavai, melyek azon nehéz munkákról tesznek említést, melyeknek végzésére az izraeliták kényszerítve voltak.

Még egy körülményről kell említést tennünk, mely az exodus kérdését illetőleg a Merneptah királyhoz fűzött kombinációk ellen szól. Mózes II. könyvében szó van arról, hogy a faraó 10 csapással lőn sújtva, mielőtt beleegyezését adta ahhoz, hogy az izraeliták Egyiptomból kivonuljanak. Az utolsó csapás az volt, hogy az összes elsőszülöttek meghaltak, köztök a királynak is elsőszülött fia. Merneptah azonban fia, II. Seti követte (más néven Userchepern-ra), ki még atyjának életében részesült azon különös kitüntetésben, hogy az ország *trónörökösének* tekintetett. Ellenben ismeretes tény, hogy II. Ramses idősebb fiai még annak uralkodása idején haltak el és a király fiai közül csak a tizennegyediknek engedte meg a sors, hogy a trónra léphessen.

Így vágnak össze e tekintetben is a nép körében élő hagyományok és a bibliának értesítése az emlékoszlop nyújtotta adatokkal és ezek után, támaszkodva az egyiptomi és bibliai chronologia körébe vágó fenti vizsgálódásokra, el kell ismerünk, hogy az *exodus nem Merneptah*, hanem *II. Ramses uralkodása idején ment végbe, és pedig az 1335-ik év márczius havának 27-ik napján Kr. e.*

De nem zárhatjuk le jelen vizsgálódásainkat anélkül, hogy *Lieblein* e téren végzett legújabb kutatásait¹⁾ teljes figyelmünkre ne méltatnók.

Lieblein az egyiptomi genealogiai táblázatok alapján már 1863-ban felállított egy kortani rendszert, amely szerint Ahmes, a XVIII. dynastia megalapítója a Kr. e. 1515-ik évben, III. Thutmosis a Kr. e. 1440-ben, III. Amenhotep (vagy III. Amenophis) a Kr. e. 1355-ben, II. Ramses a Kr. e. 1180-ik évben jutott trónra. Lieblein az exodust a Kr. e. 1320-ik évre teszi III. Amenhotep uralkodása alatt, a ki kortani rendszere szerint Kr. e. 1355—1318-ig uralkodott. E rendszer szerint tehát III. Thutmosis volt az elnyomatás faraója s II. Ramses az a király, a ki alatt — mintegy 200 évvel az exodus után — az illető bibliai szöveg véglegesen szövegeztetett. Ennek bizonyítására *Lieblein* a vízözön évét hozza fel, melynek idevonatkozó adatai szerinte bizonyára csak egyiptomi eredetűek és egészen ráillenek a II. Ramses alatt történt nilusi áradásokra. A 2-ik hónap 17-ik napja, a melyen a biblia előadása szerint (Genesis VII. 11) a vízözön kezdődött, *Lieblein* szerint nem a zsidó naptár, hanem az egyiptomi mozgóév keletzése; tény az, hogy a Kr. e. 1138-ik évben is (a melyben Lieblein kortani rendszere szerint II. Ramses uralkodott Egyiptomban), a nyári solstítium s így a Nilus áradásának kezdete Gergely naptár szerint június 21-ikére = az egyiptomiak mozgóévének 2-ik havának 17-ik napjára esett. Egyáltalában a vízözönről szóló összes bibliai dátumok *Lieblein* szerint a periodikus nilusi áradások dátumai:

»(1) 21 Juin, Greg-Mois 2, jour 17-e l'année vague

¹⁾ »L'exode des Hébreux«, Proceedings of the society of Bibl. Archaeology Vol. XX. 277. sk. és u. e. Vol. XXI. 33. sk.

des Égyptiens. Commencement du déluge comme celui de la crue du Nil au solstice d'été.

(2) 18 Novembre, Grég.-Mois 7, jour 17-e, l'année vague. Après 150 jours, les eaux du déluge ont atteint leur plus grande hauteur et commencent dès lors à décroître. Ce terme correspond probablement à la fête niliaque du 30 Choiak.

(3) 1 Mars, Grég.-Mois 11 (10), jour 1-er, l'année vague et fix. Les sommets des montagnes apparaissent. Nous retrouvons ce jour et cette époque du déluge, je pense, dans la fête niliaque du 15 Epiphi.

(4) 5 Mai, Grég.-Mois 1, jour 1-er, l'année fixe et vague suivante. »Les eaux du déluge avaient tari sur la terre«. Cette date correspond sans doute à la fête niliaque du 15 Thot.

(5) 21 Juin, Grég.-Mois 2, jour 27-e de l'année lunaire des Hébreux-Mois 2, jour 17-e de l'année vague des Égyptiens. »La terre était complètement sèche« après le déluge«.

Ez esetben azonban mindenesetre feltűnő, sőt mondhatnám felkelti kétségünket, hogy ugyanaz az író, ki tudósítása elején még egyiptomi naptár szerint datál, tudósításának végén már zsidó naptár szerint keltezzon. Minő czélja lehetett ezzel a szerzőnek? Talán azt akarta evvel értésünkre adni, hogy az özönvíz évének tartama az egyiptomi éven alapul? Ez lehetséges volna, ha a zsidó év tartama megszorítva 10 nappal egyenlő lenne az egyiptomi év tartamával. Ez az eset azonban nem forog fenn. A holdév rendes tartama 354 nap; 353 vagy 355 napos holdévek kivételek. Ha általában csak holdévről van szó, akkor ennek csakis középtartamát tehát $12 \times 29.5 = 354$ napot szabad értenünk. (Sőt még ha a synodicus hónap középtartamát azaz 29.53059 napot 12 -vel szorozzuk, akkor is csak 354.36708 napot, tehát kerekszámban 354 és nem 355 napot kapunk). A bibliai tudósítás szerint ilyen módon az özönvíz évének egész tartama csupán $354 + 10 = 364$ s nem 365 naphól állana.¹⁾

¹⁾ A 2-ik hónap 17 napja az özönvíz kezdete; így tehát a következő év 2-ik havának 16-ik napján az özönvíz első éve bevégeződött s ezen hónap 17-ik napjával kezdődött a második év, azaz a 2-ik hónap 17-ik napja az özönvíz második évének első napja volt; e hónap 26-ik napja — tehát az özönvíz második esztendejének 10-ik napja — volt az

De még ha felteszszük is, hogy az illető holdév 355 naphól állott — amit ma mindennemű támaszpont hiányában nem állíthatunk biztossággal — még mindig nincs *bebizonyítva*, hogy az özönvízről szóló tudósítás szerzője az egyiptomi évet tartotta szem előtt elbeszélésében. Ebben az esetben persze az özönvíz tartama 365 napot tenne, de ez még a bibliai tudósítás szerint mindig nem vonatkoznék az egyiptomi évre, mert akkor Noahnak a 2-ik hónapnak nem 27-ik, hanem 17-ik napján kellett volna a bárkát elhagyni. És miféle bizonyítékaink vannak nekünk arra nézve, hogy a 2-ik hónap 17-ik napja, vagyis az a nap, melyen a biblia értesítése szerint az özönvíz kezdődött, az egyiptomi mozgó naptárra vonatkozik? Semmiféle!

És mégis nagyon sok van *Liblein* felette érdekes munkájában, mi legteljesebb figyelmünket érdemli meg.

Mindenekelőtt világosan kifejti, hogy II. Ramses nem lehetett az elnyomatás fáraója. Igaz ugyan, hogy kortani rendszere nem egyezik meg a tőlünk fönebb előadottakkal, melyek *esillagászati* így tehát *egész pontosan rekonstruálható* adatokon alapulnak, de mégis elég sajátosság az az egybevágás, melyvel mindkét rendszer az exodust megjelöli. Mi a Kr. e. 1335-ik évet kaptuk s *Liblein* szerint: »l'exode avait lieu environ l'an 1320 a. J.-C.« Míg tehát az összes rendszerek az 1335-től teljesen elűtő évszámra utalnak, *Liblein* olyan számot nyer, mely a miénkhez igen közel áll. De még más kérdésben is egyetért velünk *Liblein*, abban ugyanis, hogy a *Flinders Petrie*-től talált Merneptah király diadaloszlopán ránk maradt tudósításban látja a legteljesebb bizonyítékát annak, hogy az izraeliták e király idejében már rég elhagyták Egyiptom földjét. *Liblein* még egy okot hoz fel az ellen az általánosan

özönvíz utolsó napja, mert a bibliai tudósítás szerint a következő napon Noah elhagyta a bárkát. Így számított *Liblein* is, mert midőn az 1-ső év 2-dik hónapjának 17-ik napját Gerg. napt. sz. jún. 21-ére, s a következő év 2-ik havának 27-ik napját ugyancsak jún. 21-ére tette Gerg. napt. szerint, az özönvízév szerinte a 2-ik hónap 26-ik napján végződött. De a zsidók holdéve csak 354 naphól áll; ha ehhez 10-et adunk, 364 napot kapunk és nem 365-öt.

elfogadott vélemény ellen, hogy Merneptah lenne az exodus fáraója. Ő ugyanis ezt mondja (Proc. XXI. 67):

»Un texte du papyrus Anastasii VI nous raconte ce qui suit: »Nous avons fait le nécessaire pour ouvrir aux tribus de Sbasou d'Aduma le château-fort de Ménephtès dans le pays de Succoth, aux étangs de Pitum du roi Ménephtès dans le pays de Succoth, afin qu'ils fassent vivre leur bétail dans la grande intendance du Pharaon». Nous apprenons ici que le Pharaon Ménephtès assigna une demeure aux tribus sémitiques dans le pays de Succoth, aux alentours de la ville de Pithom, c'est-à-dire dans le voisinage immédiat du pays de Gosen, où les Hébreux avaient demeuré. Il eût été impossible à Ménephtès de le faire, s'il eût été le Pharaon de l'exode; il n'aurait pu donner asyle à un peuple sémitique dans la même contrée où il aurait persécuté un autre peuple sémitique, qui selon toute probabilité se serait allié aux nouveaux venus. Il m'est complètement incompréhensible, qu'on puisse concilier ces deux contradictions».

De a mit *Lieblein* vizsgálatában nem helyeselhetünk, az, hogy III. Amenhotepben akarja az exodus fáraóját feltüntetni. De ez onnan van, mert *Lieblein* kortani rendszere szerint abban az időben, melyre az exodust teszi (environ l'an 1320 a. J.-C.), épen III. Amenhotep ül a fáraók trónján. Ami rendszerünk szerint, mely *csillagászati* adatokon (a Sirius heliakusi feltünése, holdtölte s újhold) alapúl, az exodus idején II. Ramses uralkodott s bizonyára előnyben kell részesítenünk csillagászati adatokat és számításokat egy oly rendszerrel szemben, mely csak geneologiai sorozaton alapúl s ezért csak *megközelítő*, de semmi esetre sem pontos eredményeket nyújthat.

